

**CHENAPODIUM L. TURKUMINING AYRIM TAKSONLARINI BIOMORFOLOGIYASI VA
ALLERGIK TA'SIR DARAJASI**

Turaxo'jaeva Nodiraxon Toxirxo'ja qizi

Andijon davlat universiteti magistri

Ergasheva Gulmira Ostonovna

Andijon davlat universiteti, tayanch doktoranti (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada Andijon shahrida keng tarqalgan *Chenopodium L.* turkum taksonlaridan *Chenopodium album*, *Chenopodium foliosum*ning biomorfologiyasi, o'sish areallari, gullash davrlari, taksonomiyasi va allergik ta'sir darajalari turli manbalar asosida bayon qilindi.

Kalit so'zlar: allergik daraja, anemofil, fenologiya, fotoperiod, polifiletik, takson.

KIRISH

Chenopodiaceae oilasi 100 turkum va 1600 turni o'z ichiga oladi, *Chenopodium L.* polifiletik o'simlik xisoblanadi [2]. O'zbekistonda 44 turkumga oid 217 tur borligi aniqlangan [12]. Sho'radoshlar (*Chenopodiaceae*) oilasi o'zining taksonomiyasi va morfologiyasi bo'yicha gulli o'simliklarning o'ziga xos guruhlaridan biridir. Bu oila vakillari asosan dunyoning mo'tadil mintaqalarida ayniqsa cho'l va dashtlarda keng tarqalgan [1].

MATERIAL VA METOD

Chenopodium L. turkumiga mansub, *Chenopodium album* va *Chenopodium foliosum* turlari tanlangan. Bu turlarning morfologik xususiyatlarini, gullash davrlarini, changlanish vaqtlarini va allergik ta'sir darajasini aniqlash uchun turli metodlardan foydalanilgan [4, 5, 12]. Bundan tashqari o'simliklar sistematikasi powo.science.kew.org ba www.gbif.org kabi veb-saytlardan foydalanilgan.

TADQIQOT NATIJALARI

Chenopodium L. – Sho'ra. Bir yillik, ikki yillik yoki ko'p yillik o'tlar yoki butalar. Bezli tuklar bilan qoplangan xushbo'y os'imlik. Barglar muqobil yoki qarama-qarshi. Gullari boshqoq, panikula yoki dikat shaklida ko'p qavatli. Perianth qismlari odatda yashil va membranali. Ular mo'tadil mintaqalarda, o'tloqlarda, shag'al va toshloq qumlarda, toshloq yerlarda, qoyalarda, tosh ko'chkilarda, dalalarda va yo'l chetlarida begona o't sifatida o'sadi. Mamlakatimizda 10 ga yaqin turi mavjud.

Chenopodium album - xalq orasida oq sho'ra deb ataladigan bir yillik tez o'sadigan begona o't o'simlik. Turli xil mamlakatlarda umumiy hamda mahalliy nomlarga ega. Umumiy nomlarga qo'zichoq, g'oz oyog'i, yovvoyi ismaloq kiradi. U ko'pincha barglarining shaklidan kelib chiqib, oq g'oz oyog'i nomi sifatida ajralib turadi. Kelib chiqish mintaqasi: Yevroosiyo. Ba'zi manbalarga ko'ra kosmopolit tur xisoblanadi.

C. album dengiz sathidan 3600 m balandlikda, 70° shimoliy kenglikdan 50° dan ortiq janubiy kengliklarda uchraydi [9]. Chiqindi maydonlarida, qishloq xo'jaligi yerlarida, qirg'oq bo'yidagi botqoq yerlarida o'sadi va ko'pincha bo'z tuproqlarda paydo bo'ladigan birinchi begona o'tlardan biri hisoblanadi. Shuningdek, u cho'l yerlarda, yaylovlarda va ekinsiz yer maydonlarida, yo'llar va daryo qirg'oqlarida uchraydi [12]. U turli xil madaniy sharoitlar, iqlim, tuproq turlari, unumdorligi va pH darajasiga chidamli, bu Coquilat (1951) tomonidan dunyodagi eng keng tarqalgan o'simliklardan biri ekanligi haqidagi aytib o'tilgan. Bu o'simlik to'liq quyoshli (kuniga 6 yoki undan ortiq soat to'g'ridan-to'g'ri quyosh nuri) va nam unumdor qumloq tuproqlarda yaxshi o'sib rivojlanadi, ammo u qisman soyaga (to'g'ridan-to'g'ri quyosh nuri kunning faqat bir qismi, 2-6 soat) va bir qator tuproq turlariga chidamli. Tuproq pH: Kislota (<6,0), Ishqoriy (>8,0), Neytral (6,0-8,0) [3]. Poyasi 10-100-150 sm, juda shoxlangan (ba'zan shoxlanmagan), ba'zan lateral shoxlari qisqa va poyasi shuning uchun juda oddiy. U dastlab tik o'sishga moyil bo'lib, (kamdan-kam hollarda unumdor, og'ir, yaxshi tuproqlarda 3 m gacha o'sadi), lekin odatda gullashdan keyin barglar va urug'larning og'irligi tufayli yotib qoladi. Poya yuzasi silliq, ba'zan tuklar bilan qoplangan, bo'g'imli, ko'pincha qizil yoki och-yashil chiziqlari bor. Poyaning ko'ndalang kesimi: Burchakli. Poyasi yashil, qizil, binafsha yoki sarg'ish rangdagi ochiq

ranglarda bo'ladi. Barglari novdasimon, ikki tomoni go'shtsimon, shakli xilma-xil oval deltasimondan lansolatsimongacha, tekis yoki siyrak tishli, ba'zan butun yo uch bo'lakli, o'rta bo'lagi cho'zilgan, tishlari, yaproqlari, barg cho'qqisi to'mtoq. Barglari yashil, ba'zan esa qirralari bo'ylab pushti yoki binafsha ranglar va barglardagi mayda tuklar bo'lib, barglarning pastki qismida tuklar yanada zichroq bo'lib joylashgan. Barglari navbatma-navbat joylashadi. Kichkina ko'rimsiz gullar radiusli nosimmetrik bo'lib, 10-40 sm uzunlikdagi zich tarvaqaylab ketgan. Shoxlarning uchida tartibsiz boshhoqlarda joylashgan. Perianth besh a'zoli, gulbarglari yo'q. Gullarining rangi: oltin-sariq, yashil, pushti. *C.album* kunning har qanday vaqtida gullaydi, lekin 8 soatlik fotoperiod gullash va yetuklikni sezilarli darajada tezlashtiradi. Iyul-sentabrda gullab, meva beradi. Avtogam o'simlik, lekin shamol yordamida changlanadi. Mevasi urug'i ingichka qog'ozli perikarp bilan qoplangan. Konturi deyarli dumaloq, kesmasi oval, yon tomonlari qavariq, yaltiroq, qora, o'rtacha o'lchami 1,5 mm x 1,4 mm diametrli, vazni 1,2 mg. Rangi: qora, jigarrang-mis, yashil. Bu o'simlik faqat urug' bilan ko'payadi. Urug'lari polimorfiyani hosil qiladi: sariq perikarpli, gorizontaal uzun, ba'zilari silliq, ba'zilari chiziqli, boshqalari esa ko'tarilgan retikulumga ega, qora va yaltiroq, jigarrang yoki jigarrang-yashil bo'lishi mumkin. Urug'lar tuproqda uzoq vaqt, ehtimol 40 yilgacha hayotiylikni saqlab qoladi. *C. albomining* maxsus urug'larni tarqatish mexanizmlari yo'q, shuning uchun urug'larning aksariyati o'simlik atrofida yerga tushadi, ba'zan suv bilan uzoq masofalarga olib o'tilishi mumkin [9, 12]. *C. albomning* gullash davri iyul-sentyabr oylariga to'g'ri keladi. Allergik ta'sir darajasi o'rta (***) va past (*) ko'rsatkichga ega [4].

***Chenopodium album* o'simligini umumiy ko'rinishi.**

Chenopodium foliosum - bargli g'ozoyoq nomi bilan mashhur bir yillik o'simlik. Bu turni bir nechta sinonimlari bo'lib, ular quyidagilar:

1. *Chenopodium blitum* F.Muell. In Addit. Princip. Timber Trees & Sel. Pl.: 11 (1874)
2. *Chenopodium foliosum* Asch. In Fl. Brandenburg: 572 (1864)
3. *Chenopodium foliosum* var. *virgatum* (L.) Maire & Weiller in Fl. Afrique N. 8: 43 (1962), not validly publ.
4. *Chenopodium virgatum* (L.) Ambrosi in Fl. Tirolo Mer. 2: 179 (1857), nom. illeg.
5. *Morocarpus foliosus* Moench in Methodus: 342 (1794), nom.superfl.

Uning vatani Yevroosiyo (markaziy va janubiy Yevropa va G'arbiy Osiyo). Bu o'simlik 36 ta davlatda intorduktsiya sifatida qilingan. Uni boshqa qit'alarda intorduktsiya sifatida topish mumkin. *Chenopodium foliosum* "Qulupnay ismaloq" deb ham ataladi [6].

Balandligi 15-80 sm bir yillik o'simlik. Poyasi tik, ko'tarilgan, tuksiz, odatda tepagacha bargli shoxlangan, kamdan-kam oddiy va qizil chiziqli. Yashil barglari keng, tekis, ingichka va uchburchakdan belkurak shaklida, uzunligi o'rtacha 2 dan 10 sm gacha (1-4sm). Pastki poya barglari odatda nayzasimon, o'tkir, pastki qismidan bir oz tishli, keng xanjarsimon poyaga qarab cho'zilgan, chetlari o'tkir tishli, pastki qismi yo'naltirilgan, o'rta barglari kichikroq, yuqori barglari deyarli tishsiz. Barglari navbat bilan joylashgan. Gullari oddiy, qiyshiq gulli (aktinomorf), kengligi 2 mm. Gullari poyasiz, qo'ltiq osti to'dalarida, oraliq bargli boshhoqsimon to'pgul yoki yakka yoki bir necha qatorda joylashgan. Perianth uch a'zoli, go'shtli (bezli tuklar bilan). Gullash poyasining ko'ndalang kesimi gullash poyasi dumaloq yoki juda ko'p kichik burchakli, shuning uchun u taxminan aylana shaklida bo'ladi. Meva turi quruq, lekin pishganida yorilib ketmaydi. Rezavor shaklida meva davrida qizil

(qulupnayga o'xshash to'da) rangga ega. Urug'lari vertikal qora-jigarrang, silliq bir oz yaltiroq, yumaloq yoki nok shaklida, bir oz yassilangan, uzunligi 1-1.25 mm, uning atrofida sayoz, bo'ylama o'yiqli chiziq o'tadi [11]. Iyul-avgust oylarida gullab, meva beradi. Antropogen (texnogen yoki buzilgan yashash joylari), o'tloqlar va dalalar, tosh yonbag'irlarida, tosh daryolarda, daraxtlar va toshlar soyasida, chiqindi joylarda uchraydi va ekin maydonlarida mayda begona o'tlar sifatida o'sadi [12].

*Chenopodium foliosum*ning gullash davri iyul-avgust oylariga to'g'ri keladi. Allergik ta'sir darajasi o'rta (**) va past (*) ko'rsatkichga ega [4].

***Chenopodium foliosum* o'simligini umumiy ko'rinishi.**

1-jadval. *Chenopodium* L. turkum turlarining sistematik taxlili va allergik ta'sir darajalari

Oila	Turkum	Takson	Gullash fenologiyasi	Allergik darajasi
Amaranthaceae	Chenopodium L.	Chenopodium album L.	iyul-sentyabr	** , *
		Chenopodium foliosum L.	iyul-avgust	** , *

According to Grant Smith 1990; Peternel et al. (2003); *** – high; ** – medium; * – low
XULOSA

O'zbekiston florasida uchrovchi Sho'radoshlar (Chenopodiaceae) oilasining taksonlari asosan anemofil o'simliklar hisoblanib, ular allergiya keltirib chiqaradigan oilalar qatoriga kiradi. Grant Smith (1990) metodi yordamida taxlil qilinganda, *Chenopodium* L. turkumiga mansub, Andijon shahrida keng tarqalgan *C. album* va *C. foliosum* turlari o'rta, past allergik ta'sir darajasiga ega ekanligi aniqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Norbo'tayev X.B. Maktab o'quvchilarida ekologik tafakkurni tabiiyfanlararo sinxron va asinxron aloqadorlikda rivojlantirish metodikasi (biologiya, kimyo, fizika o'quv fanlari misolida). Monografiya. -Toshkent: "Yangi nashr", 2019. -2020
2. Saydamatov F.R. Maktab geografiya ta'limida ekologik o'lkashunoslik vositasida o'quvchilarning ijodiy faoliyat tajribasini shakllantirish metodikasi: pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori.
3. Эшбоева С. и др. Бошланғич таълимда экологик таълим-тарбияни шакллантиришда креативликни такомиллаштириш методика
4. Nevzorova A.V. Kichik maktab o'quvchilarini sinfdan tashqari mashg'ulotlarda ekologik ta'limning natijalari /A.V. Nevzorova // Yaroslavl pedagogika byulleteni. - 2017.
5. Sergeeva B.V. Sinfdan tashqari mashg'ulotlarda kichik maktab o'quvchilarining ekologik bilimlari asoslarini shakllantirish / B.V. Sergeeva, A.S. Stanina // Fan va ta'lim istiqbollari. - 2018. - No 1. - B. 89-97.